

ΒΕΛΤΙΣΤΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
για την προώθηση της ψυχικής ανθεκτικότητας προσφύγων εφήβων

Έργο ΕΛΙΔΕΚ Νο 1188

ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ

Π6.4.2 Βέλτιστες πρακτικές για την ανθεκτική προσαρμογή προσφύγων εφήβων

ΕΦΗΒΟΙ ΜΕ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ
ΨΥΧΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ¹

Βασίλης Παυλόπουλος*, Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη**, & Μαρία-Νεφέλη Δημοπούλου***

*Καθηγητής Ψυχολογίας

**Ομότιμη Καθηγήτρια Ψυχολογίας

***Υποψήφια Διδάκτωρ Ψυχολογίας

¹ Το παρόν κείμενο αναφέρεται σε βέλτιστες πρακτικές για την προώθηση της ψυχικής ανθεκτικότητας των εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο και στηρίζεται κυρίως σε αποτελέσματα από το έργο της ομάδας Athena Studies of Resilient Adaptation (AStRA) του ΕΚΠΑ που χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (έργο HFRI-FM17-1188, επιστημονική υπεύθυνη: καθηγήτρια Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη) στο πλαίσιο της «1ης Προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για μέλη ΔΕΠ και ερευνητές/ ερευνήτριες και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας».

Οι μαθήτριες και οι μαθητές με προσφυγικό υπόβαθρο παγκοσμίως συγκροτούν ένα αόρατο «έθνος»: Οι διεθνείς στατιστικές αναφέρουν περίπου 14,8 εκατομμύρια προσφυγόπουλα σχολικής ηλικίας, εκ των οποίων άνω του 50% βρίσκονται εκτός τυπικής εκπαίδευσης (UNHCR, 2023). Στην Ελλάδα, πρόσφατα καταγράφηκαν περίπου 26.000 αλλογενείς μαθήτριες και μαθητές από 94 χώρες καταγωγής (Λακασάς, 2022). Το 2021 τα εγγεγραμμένα σε σχολεία προσφυγόπουλα υπολογίζονταν σε 13.000, από 31.000 που διέμεναν στη χώρα (Human Rights Watch, 2021). Συχνότερες χώρες καταγωγής είναι η Συρία, το Αφγανιστάν, το Πακιστάν, το Ιράκ και, πιο πρόσφατα, η Ουκρανία, αλλά και η Τουρκία. Ορισμένες διαχρονικές τάσεις στην εκπαίδευση των προσφύγων μαθητών περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τον αυξανόμενο δείκτη πολυπολιτισμικότητας στις σχολικές τάξεις, τη σύνθεση του αλλοδαπού μαθητικού πληθυσμού ανάλογα με τις γεωπολιτικές εξελίξεις, καθώς και τη γεωμετρικά αυξανόμενη σχολική διαρροή σε ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες (Παυλόπουλος & συν., 2015).

Ποιο είναι το επίπεδο της ψυχολογικής προσαρμογής των νεαρών προσφύγων;

Οι νεαροί πρόσφυγες συχνά υποφέρουν από ψυχολογική δυσφορία με τη μορφή της διαταραχής μετατραυματικού στρες, της κατάθλιψης και συμπτωμάτων όπως η ανησυχία, η ευερεθιστότητα, τα προβλήματα ύπνου, τα σωματικά συμπτώματα και οι διαταραχές συμπεριφοράς (Bronstein & Montgomery, 2011).

Οι λίγες διαχρονικές μελέτες δείχνουν ότι η ψυχική υγεία των νεαρών προσφύγων ακολουθεί ποικίλες πορείες. Έχει επίσης αναφερθεί σημαντική ανθεκτικότητα (Motti-Stefanidi et al., 2020). Σε μία διαχρονική μελέτη, η διαταραχή μετατραυματικού στρες επέμεινε, ενώ η κατάθλιψη μειώθηκε αρχικά για να αυξηθεί ξανά μετά από 6-12 χρόνια (Sack et al., 1999). Άλλη μελέτη έδειξε ότι οι εμπειρίες μετά τη μετακίνηση ήταν πιο σημαντικές για την ψυχική υγεία των προσφυγόπουλων από ό,τι οι εμπειρίες πριν από τη μετανάστευση (Fazel et al., 2012).

Γιατί είναι σημαντική η ευημερία των μαθητών με προσφυγικό υπόβαθρο;

Η προσωπική ανάπτυξη και η κοινωνική ένταξη των παιδιών και των εφήβων με μεταναστευτικό και προσφυγικό υπόβαθρο, εκτός από ατομικό δικαίωμα, συνιστά επίσης κρίσιμο συλλογικό πρόταγμα για τις χώρες υποδοχής. Και αυτό γιατί οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, αλλά και τα παιδιά τους, αποτελούν ζωτικής σημασίας συνιστώσες της οικονομίας και της κοινωνίας των χωρών υποδοχής, όπως η Ελλάδα, που γηράσκουν

δημογραφικά (Hernandez, 2012). Επιπλέον, η συμπερίληψη αποτελεί μακροπρόθεσμα τον πλέον πρόσφορο τρόπο για την αντιμετώπιση της ριζοσπαστικοποίησης και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής (García Coll et al., 2015). Εξάλλου, τα στοιχεία δείχνουν ότι η εκπαίδευση έχει εντυπωσιακά οφέλη. Ενδεικτικά, εκτιμάται ότι το παγκόσμιο ποσοστό φτώχειας θα μειωνόταν περισσότερο από το μισό εάν όλοι οι ενήλικες ολοκλήρωναν το γυμνάσιο, ενώ κάθε ένα έτος φοίτησης στο σχολείο αυξάνει το μελλοντικό εισόδημα ενός κοριτσιού κατά 12% (UNHCR, 2022).

Βέλτιστες πρακτικές

Με βάση τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος Migrant Youth Resilience που χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (έργο HFRI-FM17-1188), τα οποία παρουσιάστηκαν στην ημερίδα διάχυσης του έργου (Ισαρη, 2023· Παυλόπουλος, 2023), προκύπτουν ορισμένες προτάσεις ώστε να μειωθούν οι παράγοντες που θέτουν σε κίνδυνο και να ενισχυθούν οι παράγοντες που λειτουργούν προστατευτικά για την κοινωνική ένταξη και την ψυχική υγεία των παιδιών και εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο στον χώρο του σχολείου. Οι προτεινόμενες βέλτιστες πρακτικές έχουν ως εξής:

1. Παρατηρήθηκε ότι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τη φοίτηση στο σχολείο εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο είναι δυσεύρετα, ελλιπή, συγκεχυμένα και ενίοτε αντιφατικά. Για παράδειγμα, έχει εντοπιστεί χαώδης απόκλιση ανάμεσα στον αριθμό των εφήβων που διαμένουν σε Κέντρα Υποδοχής Προσφύγων και έχουν εγγραφεί στο σχολείο, συγκριτικά με τον αριθμό των εφήβων αυτών που πραγματικά παρακολουθούν τα μαθήματα. Κανένας σοβαρός σχεδιασμός δεν μπορεί να βασιστεί σε ανακριβή και αποσπασματικά δεδομένα. Γι' αυτό απαιτείται κατάλληλη οργάνωση και στελέχωση των υπηρεσιών που καταγράφουν τι πραγματικά συμβαίνει στα σχολεία σχετικά με τους πρόσφυγες μαθητές. Η εύστοχη αποτύπωση των αναγκών αποτελεί αναγκαία –αν και όχι από μόνη της ικανή– προϋπόθεση για τη λήψη κατάλληλων μέτρων.
2. Τα εμπειρικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι το χειρότερο σχολείο είναι σαφώς προτιμότερο από μια ζωή χωρίς σχολείο για τα παιδιά και τους εφήβους που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες, όπως οι πρόσφυγες. Εξάλλου, η φοίτηση στο σχολείο αποτελεί βασικό ανθρώπινο δικαίωμα όλων των παιδιών. Γι' αυτό, η πολιτεία οφείλει να διασφαλίσει τη στοιχειώδη δυνατότητα πρόσβασης των παιδιών και εφήβων προσφύγων στο σχολείο, συστηματικά και σε σταθερή βάση, αίροντας τα όποια εμπόδια και υποστηρίζοντας με θετικά κίνητρα τη συνεπή σχολική φοίτησή τους (π.χ. παρέχοντας σίτιση, επιδοτούμενη

μετακίνηση ή άλλα πρακτικά οφέλη), προκειμένου να περιοριστεί το φαινόμενο της σχολικής διαρροής, το οποίο είναι έντονο κατά το παρόν.

3. Αν και τα τραυματικά γεγονότα που έχουν βιώσει τα παιδιά και οι εφήβοι με μεταναστευτικό υπόβαθρο πριν και κατά τη διάρκεια της μετακίνησής τους είναι πολλαπλά και σοβαρά, κρίσιμο ρόλο για την τρέχουσα προσαρμογή τους φαίνεται να διαδραματίζει η επιβάρυνση που υφίστανται μετά την εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής. Γι' αυτό, είναι σημαντικό οι αρμόδιοι φορείς να μεριμνήσουν ώστε να εξασφαλίσουν αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης για τα παιδιά και τους εφήβους αυτούς και τις οικογένειές τους, οι οποίες θα καλύπτουν τις βασικές βιοτικές ανάγκες, θα αποφεύγουν τον επανατραυματισμό, ενώ συγχρόνως θα τους παρέχουν μια προοπτική για διορθωτικές εμπειρίες και κοινωνική ένταξη. Αυτό ισχύει ιδιαίτερος για τα ασυνόδευτα προσφυγόπουλα, τα ανθρώπινα δικαιώματα των οποίων πρέπει να γίνουν απολύτως σεβαστά σύμφωνα με τις διεθνείς συνθήκες που έχει επικυρώσει η Ελλάδα.
4. Ένας σημαντικός παράγοντας για την αποτελεσματική διαχείριση του στρες και τη θετική προσαρμογή παιδιών και εφήβων που έχουν βιώσει τραυματικά γεγονότα είναι η διαμόρφωση και εμπέδωση κλίματος ασφάλειας και σταθερότητας. Με αυτό τον τρόπο θα αποκατασταθεί η αίσθηση του ελέγχου και της προβλεψιμότητας του περιβάλλοντος, η οποία έχει διαρραγεί. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι το σχολείο πρέπει να εκπονήσει εγκαίρως και να εφαρμόζει με συνέπεια το ωρολόγιο πρόγραμμα που θα ακολουθούν καθημερινά οι πρόσφυγες μαθητές. Επίσης, είναι σημαντικό να υπάρχει σταθερότητα στα πρόσωπα με τα οποία τα προσφυγόπουλα έρχονται σε επαφή καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους (κυρίως, εκπαιδευτικοί αλλά και λοιπό προσωπικό), ώστε να έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν δεσμούς με ενήλικες, το οποίο έχει πολλαπλά ευεργετικά οφέλη για τη συναισθηματική σταθερότητα και τη σχολική δέσμευσή τους.
5. Παρόλο που η Ελλάδα δεν αποτελεί χώρα-προορισμό για ικανό αριθμό προσφύγων, τελικά η επ' αόριστο παραμονή στη χώρα είναι μια ορατή προοπτική για τα περισσότερα παιδιά και εφήβους με προσφυγικό υπόβαθρο που διαμένουν στην Ελλάδα κατά το παρόν. Το καθεστώς αβεβαιότητας που βιώνουν και η, συχνά μη ρεαλιστική, πρόθεση μετακίνησης σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα εμποδίζουν τη συναισθηματική επένδυση στην Ελλάδα και τον προσανατολισμό προς την ανάπτυξη δεξιοτήτων (π.χ. εκμάθηση γλώσσας, εκπαίδευση, απόκτηση επαγγελματικών προσόντων) που θα συμβάλουν στην κοινωνική ένταξή τους. Η ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερος το σχολείο, οφείλουν να καλλιεργήσουν την αίσθηση του ανήκειν στα παιδιά και στους εφήβους με προσφυγικό υπόβαθρο καταπολεμώντας τις διακρίσεις και τον ρατσισμό και ενισχύοντας την

αποδοχή της διαφορετικότητας με όρους ισοτιμίας. Η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού έχει πολλαπλές θετικές επιπτώσεις σε μακροπρόθεσμη προοπτική, όπως η μείωση της παραβατικότητας και της εκμετάλλευσης ανηλίκων, ο περιορισμός φαινομένων που υποσκάπτουν την κοινωνική συνοχή, όπως ο εξτρεμισμός και η ριζοσπαστικοποίηση, και η προώθηση της κοινωνικής ευημερίας.

6. Οι διαθέσιμοι υλικοί και ψυχοκοινωνικοί πόροι των παιδιών και εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο δεν είναι σε θέση να άρουν τις αρνητικές επιπτώσεις του τραύματος και της επιβάρυνσης που έχουν βιώσει στο παρελθόν, ωστόσο συμβάλλουν ανεξάρτητα και αποφασιστικά στην προώθηση της ψυχολογικής προσαρμογής και της κοινωνικής ένταξής τους, γι' αυτό αξίζει να επενδύσουν σε αυτούς η ελληνική κοινωνία και οι αρμόδιοι φορείς. Για τον σκοπό αυτό απαιτούνται συντονισμένες δράσεις σε επίπεδο πολιτικής, εκπαιδευτικού σχεδιασμού και στοχευμένων παρεμβάσεων με έμφαση στην πρόληψη, επενδύοντας στη διαρκή επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση των μελών της σχολικής κοινότητας πάνω σε θέματα πολιτισμικής πολυμορφίας και πλαισιώνοντας τη λειτουργία του σχολείου με δομές κοινωνικής πρόνοιας (π.χ. δημοτικές υπηρεσίες, μονάδες ψυχικής υγείας). Ιδιαίτερα κρίσιμη είναι η συνεργασία σε επίπεδο κεντρικού σχεδιασμού (π.χ. υπουργεία Παιδείας και Θρησκευμάτων, Μετανάστευσης και Ασύλου, Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας), καθώς και η διασύνδεση των σχολικών μονάδων με φορείς ψυχικής υγείας σε επίπεδο πρωτογενούς και δευτερογενούς πρόληψης. Εξάλλου, από την εφαρμογή τέτοιων πρακτικών αναμένεται να ωφεληθούν και άλλα μέλη της σχολικής κοινότητας που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες λόγω φτώχειας, στιγματισμού και κοινωνικών ανισοτήτων.
7. Η έρευνα δείχνει ότι η αίσθηση του ανήκειν στο σχολείο και οι στενές φιλίες, οι οποίες επίσης προωθούνται στο σχολικό πλαίσιο, συνιστούν τους σημαντικότερους ψυχοκοινωνικούς πόρους για τους εφήβους με προσφυγικό υπόβαθρο, συγκριτικά με άλλους προστατευτικούς παράγοντες, όπως η οικογένεια ή οι ατομικές δεξιότητες. Επομένως, η προαγωγή κλίματος αποδοχής και θετικών διομαδικών σχέσεων στο σχολικό πλαίσιο συνιστούν στόχους προτεραιότητας. Οι στόχοι αυτοί επιτυγχάνονται με τον σεβασμό στην πολιτισμική καταγωγή των προσφύγων μαθητών και με την παράλληλη εκμάθηση πολιτισμικά συμβατών με την ελληνική κουλτούρα επικοινωνιακών δεξιοτήτων, με όρους ισοτιμίας και με απουσία διακρίσεων. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας με ταυτόχρονη υποστήριξη της μητρικής γλώσσας είναι ένα παράδειγμα τέτοιας καλής πρακτικής. Η έγκαιρη διαμόρφωση και στελέχωση

τάξεων υποδοχής με κατάλληλη υποδομή είναι άλλο ένα στοιχειώδες και ουσιαστικό μέτρο προς αυτή την κατεύθυνση.

8. Από την έρευνα προέκυψε ότι, πέρα από τις ατομικές διαφορές, ένας παράγοντας που διαφοροποιεί σημαντικά τους στρεσογόνους παράγοντες και την ψυχοκοινωνική προσαρμογή των εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο είναι η χώρα καταγωγής, η οποία συνήθως συνεπάγεται ανάλογη πολιτισμική απόσταση. Ήταν εμφανής η αυξημένη ευαλωτότητα των εφήβων από την υποσαχάρια Αφρική συγκριτικά με άλλους συνομηλίκους τους, ιδιαιτέρως από χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Πρέπει να γίνει σαφές ότι, χωρίς την εφαρμογή στην πράξη της αρχής της ισοτιμίας, η αναγνώριση της διαφορετικότητας κινδυνεύει να ενισχύσει απλώς τα υπάρχοντα στερεότυπα και τις διακρίσεις. Σε αντίθεση με οριζόντια μέτρα στο όνομα μιας κατ' επίφαση ισότητας, η ισοτιμία υποδεικνύει τη στοχευμένη παρέμβαση σε επιμέρους ομάδες ενός ευάλωτου πληθυσμού, ώστε να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν. Κάτι τέτοιο θα έχει θετικό αποτέλεσμα όταν οι παρεμβάσεις βασίζονται στα πραγματικά χαρακτηριστικά των ομάδων. Αντιθέτως, όταν η διακριτική αντιμετώπιση των προσφύγων εφήβων από συγκεκριμένες χώρες εκπορεύεται από πολιτικές σκοπιμότητες, όχι μόνο δεν υπηρετεί την ψυχοκοινωνική τους προσαρμογή αλλά επιπλέον υποσκάπτει τις διομαδικές σχέσεις.
9. Ήταν εντυπωσιακή η προθυμία απόκρισης των προσφύγων εφήβων στην έρευνα όταν διαπίστωναν ότι είχαν απέναντί τους άτομα που κατάγονταν από την εθνοτική τους εσω-ομάδα ή που μιλούσαν τη μητρική τους γλώσσα. Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει τη σημασία της πολιτισμικής διαμεσολάβησης. Η στελέχωση των σχολικών μονάδων με πολιτισμικούς διαμεσολαβητές, ιδιαιτέρως όταν αυτοί προέρχονται από χώρες καταγωγής των προσφύγων, θα διευκολύνει την επικοινωνία και θα ενισχύσει σημαντικά τη σχολική δέσμευση των μαθητών με προσφυγικό υπόβαθρο. Παράλληλα, θα δώσει το βήμα στους εφήβους πρόσφυγες προκειμένου να εκφραστούν στη μητρική τους γλώσσα, το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως σημαντική πηγή αποφόρτισης για τους ίδιους στη χώρα υποδοχής. Για τον σκοπό αυτό θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ενήλικες πρόσφυγες, αφού λάβουν σύντομη εκπαίδευση σε ζητήματα γλώσσας και διερμηνείας, πολλαπλασιάζοντας έτσι τα οφέλη της πρακτικής αυτής και σε ενήλικα μέλη των κοινοτήτων με προσφυγικό υπόβαθρο στην Ελλάδα.
10. Πλήθος ερευνών υποδεικνύουν ότι η ταυτόχρονη υπαγωγή των ατόμων σε πολλαπλές ομάδες με μειονοτικό status υποσκάπτει σοβαρά την ψυχική τους υγεία. Στην περίπτωση αυτή εντάσσονται οι έφηβοι πρόσφυγες με επιπλέον χαρακτηριστικά διαφορετικότητας,

όπως ΛΟΑΤΚΙ+ ή άτομα με ειδικές ανάγκες. Η αντιμετώπιση του πολλαπλού στίγματος απαιτεί κατάλληλη ενημέρωση/ευαισθητοποίηση όλων των μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας και ανάλογο συντονισμό των φορέων της κοινότητας που η δράση τους επικεντρώνεται σε μία ή περισσότερες από τις εν λόγω ομάδες.

11. Για όλα τα παραπάνω απαιτείται πολιτική βούληση και γενναιόδωρη οικονομική στήριξη. Και τα δύο έχει διαπιστωθεί κατά καιρούς ότι δεν υπάρχουν σε επαρκείς δόσεις στους αρμόδιους φορείς. Ο στρατηγικός σχεδιασμός για την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων παρουσιάζει ανακολουθίες, ανάλογα με την ιδεολογία των εκάστοτε πολιτικών προϊσταμένων. Επίσης, τα σχετικά κονδύλια έπεσαν θύματα περικοπών στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης την περασμένη δεκαπενταετία. Η χάραξη πολιτικών πρέπει να έχει συνέχεια και συνέπεια και να μην επηρεάζεται από τις περιοδικές αλλαγές σε επίπεδο ηγεσίας. Κατ' επέκταση, χωρίς χρηματοδότηση δεν είναι εφικτή η στήριξη των ευάλωτων ομάδων. Η βιβλιογραφία ωστόσο υποδεικνύει ότι η επένδυση αυτή έχει σημαντικά μακροπρόθεσμα οφέλη για την κοινωνική συνοχή και την ευημερία των ατόμων και των ομάδων, γι' αυτό αξίζει να υποστηριχθεί με τόλμη και ανεξάρτητα από το βραχυπρόθεσμο πολιτικό κόστος.

Βιβλιογραφία

- Bronstein, I., & Montgomery, P. (2011). Psychological distress in refugee children: a systematic review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 14(1), 44-56. <https://doi.org/10.1007/s10567-010-0081-0>
- Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: risk and protective factors. *The Lancet*, 379(9812), 266-282. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(11\)60051-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)60051-2)
- García Coll, C., Motti-Stefanidi, F., Oppedal, B., Pavlopoulos, V., Strohmeier, D., & van de Vijver, F., in collaboration with Abubakar, A., Asendorpf, J., Dimitrova, R., Ferguson, G. M., Ferrer-Wreder, L., Lansford, J., Sam, D. L., Phillips Smith, E., & Titzmann, P. F. (2015). *Positive development of immigrant youth: Why bother? Mission Statement of the SRCD/EADP/EARA Experts' Meeting on Immigrant Youth Adaptation and Well-being, Hydra, Greece.* <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2791883>
- Hernandez, D. J. (2012). Resources, strengths, and challenges for children in immigrant families in eight affluent countries. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D.J. Hernandez

- (Eds.), *Realizing the potential of immigrant youth* (pp. 17-40). Cambridge University Press.
- Human Rights Watch. (2021). *Greece: Stop denying refugee children an education*. <https://www.hrw.org/news/2021/07/29/greece-stop-denying-refugee-children-education>
- Ίσαρη, Φ. (2023, 2 Δεκεμβρίου). «Στο τέλος θα τα καταφέρω»: Αφηγήσεις ζωής εφήβων με προσφυγικό υπόβαθρο [Προφορική ανακοίνωση]. Ημερίδα διάχυσης του έργου «Ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών και προσφύγων εφήβων: Ποιοι τα καταφέρνουν και γιατί;», Αθήνα.
- Λακασάς, Α. (2022, 9 Φεβρουαρίου). Παιδιά από 94 χώρες στα θρανία των ελληνικών σχολείων. *Καθημερινή*. <https://www.kathimerini.gr/society/561704602/paidia-apo-94-chores-sta-thrania-ton-ellinikon-scholeion/>
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Papathanasiou, N., Mastrotheodoros, S. (2020). Immigrant and refugee adolescents' resilient adaptation: Who does well and why? *Psychology*, 25(1), 20-34. https://doi.org/10.12681/psy_hps.25334
- Παυλόπουλος, Β. (2023, 2 Δεκεμβρίου). *Τραύματα και θαύματα: Στρες, πόροι και ψυχολογική προσαρμογή προσφύγων εφήβων* [Προφορική ανακοίνωση]. Ημερίδα διάχυσης του έργου «Ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών και προσφύγων εφήβων: Ποιοι τα καταφέρνουν και γιατί;», Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2015). Μετανάστευση. Στο Φ. Μόττη-Στεφανίδη (Επιμ.), *Παιδιά και έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει: Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη* (σσ. 77-128). Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Sack, W. H., Him, C., & Dickason, D. (1999). Twelve-year follow-up study of Khmer youths who suffered massive war trauma as children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(9), 1173-1179.
- United Nations Higher Commissioner for Refugees. (2022). *Five key facts about refugee children's education*. <https://www.unrefugees.org/news/five-key-facts-about-refugee-children-s-education/>
- United Nations Higher Commissioner for Refugees. (2023). *Νέα έκθεση της Ύπατης Αρμοστείας: Περισσότερα από 7 εκατομμύρια παιδιά πρόσφυγες δεν πηγαίνουν σχολείο*. <https://www.unhcr.org/gr/35453-ekthesi-ekpedefsi-prosfyges-2023.html>